

L'empremta de la tradició biogràfica en la crítica literària de Joan Andrés

The imprint of biographical tradition in the literary criticism of Joan Andrés

NEUS ORTEGA MOLINOS
nortegamo@uoc.edu

Universitat Oberta de Catalunya

Resum: L'objectiu d'aquest article és examinar la informació biogràfica present en l'estudi de la literatura que desenvolupa l'abat Joan Andrés (Alacant, 1740-Roma, 1817) en el primer i segon volums de la seva obra magna, *Dell'origine, progressi e stato attuale d'ogni letteratura* (1782-1799), una història universal de la cultura escrita de caràcter enciclopèdic publicada en set volums a Itàlia. L'anàlisi del material biogràfic m'ha permès constatar que Andrés comparteix la imatge dels escriptors construïda per la tradició biogràfica, a partir d'una mateixa concepció de la literatura entesa com a mirall de l'autor. En el cas dels teòrics setcentistes, aquesta idea s'estén fins a presentar el caràcter d'una nació com a reflex de les obres més representatives. I més enllà d'unes descripcions similars, m'ha interessat constatar que els mecanismes que s'han fet servir per justificar el valor dels autors formen part també de la seva crítica literària.

Paraules clau: Joan Andrés, vides de poetes, crítica literària, Neoclassicisme, història literària

Abstract: The aim of this article is to examine the biographical information present in the study of the literature developed by abate Joan Andrés (Alicante, 1740-Rome, 1817) in the first and second volumes of his magnum opus, *Dell'origine, progressi e stato attuale d'ogni letteratura* (1782-1799), a universal history of written culture of an encyclopedic nature published in seven volumes in Italy. The analysis of the biographical material has allowed me to verify that Andrés shares the image of writers constructed by the biographical tradition, based on the same conception of literature understood as a mirror of the author. In the case of eighteenth-century theorists, this idea extends to presenting the character of a nation as a reflection of the most representative works. And beyond similar descriptions, I have been interested to note that the mechanisms that have been used to justify the value of the authors are also part of their literary criticism.

Keywords: Joan Andrés, Lives of Poets, Literary Criticism, Neoclassicism, Literary History

*Aquest article forma part de les activitats del projecte de recerca Mímesis. Creación literaria, vidas de autor y poética en la edad moderna (PID 2019-1109 86GB-I00), finançat pel MICINN.

DATA PRESENTACIÓ: 27/04/2024 ACCEPTACIÓ: 11/05/2024 · PUBLICACIÓ: 01/06/2024

En l'anàlisi de la informació biogràfica inclosa en l'obra de Joan Andrés, observem que si bé la intenció de l'erudit valencià no és exposar les dades biogràfiques dels autors, com succeeix en el gènere de les vides, a partir de l'exercici de crítica literària ens ofereix en ocasions una àmplia descripció de les qualitats i defectes que tenen com a escriptors, i fins i tot podem trobar informació sobre el seu temperament, en tant que segueix el tòpic biogràfic de l'obra literària com a mirall de l'autor.

A diferència de les vides, el propòsit de la crítica literària no és elaborar un elogi dels literats sinó presentar-ne qualitats i defectes amb voluntat objectiva, en aquest cas des de paràmetres neoclàssics. Aquests trets distintius demostren no només la mesura del seu èxit en la carrera literària, sinó també altres aspectes com l'elecció dels gèneres que han conreat. Però malgrat les diferències substancials entre les vides d'autors i la crítica literària, l'obra d'Andrés recull alguns dels tòpics més rellevants del gènere biogràfic, i mostra també, com era habitual al segle XVIII, el vincle estret entre el caràcter individual i el caràcter nacional, que es veu alhora reflectit en les obres literàries, de manera que Andrés acaba caracteritzant la literatura d'un país a partir dels trets que comparteixen els escriptors d'aquella nació. Així doncs, constatem la creença tan arrelada que l'obra ens revela sempre el caràcter del seu autor i, per extensió, que la literatura nacional mostra el temperament d'un país.

1. Tòpics del gènere biogràfic

Un dels aspectes en què observem la influència de les vides en la història literària d'Andrés és en la repetició d'alguns dels qualificatius que històricament han servit per caracteritzar un autor. Per exemple, descriu Virgili com un poeta extremadament perfeccionista, una qualitat que li ha permès assolir un alt grau de correcció al llarg de tota la seva producció, i com a conseqüència el considera un dels escriptors més perfectes de la història de la literatura. Aquesta és precisament una de les qualitats que s'ha anat repetint en les vides d'autor. Per constatar aquesta particularitat Suetoni explica la següent anècdota:

Quando escribía las *Geórgicas*, se dice que solía dictar diariamente un gran número de versos que meditaba por la mañana, y a lo largo del día, a fuerza de retocarlos, los reducía a muy pocos; no sin razón decía que él paría versos y los lamía hasta darles forma, como hace la osa con su cría. (1985: 89-90).

Ovidi en canvi és caracteritzat per la falta de polidesa i de correcció en els seus escrits. Posseeix un enginy amè i brillant, i una extraordinària facilitat de paraula: és un poeta incapaç de frenar el torrent d'eloqüència que sorgeix espontàniament de dins seu, una facilitat innata que el mateix poeta s'atribueix i que serà un dels trets que s'anirà repetint en les successives biografies. A les *Tristes* [IV, X] Ovidi explica que quan era petit el pare no aprovava la seva vocació d'escriptor perquè creia que

no era una activitat útil ni s'hi podria guanyar bé la vida –ni Homer va poder deixar fortuna, li deia– i per això malgrat que intentava escriure paraules sense ritme, tot el que sortia de la seva ploma era en vers. En la crítica andresiana aquesta habilitat és elogiada i alhora criticada, perquè exemplifica la desmesura del poeta. Andrés lamenta que s'hagi deixat endur per la seva capacitat innata d'escriure, i que contràriament a Virgili s'hagi confiat en la seva facilitat i no hagi emprès la tasca de polir el text literari en forma i contingut. Argumenta que és per aquest motiu que els seus raonaments són més enginyosos que vertaders, i li retreu les descripcions massa florides o les sentències prolixes. Segueix, per tant, la imatge que el mateix Ovidi s'havia creat com a escriptor. Des de l'exili el poeta romà lamenta no haver pogut corregir els seus escrits, com llegim a les *Tristes* [I, VII]. Per últim, Andrés el descriu també com un poeta superficial, i remunta aquesta fama a l'època antiga:

Quale serà estata l'*Amazzone di Marso*, che guadagnò al poeta il nome di leggiero, e che fu anche a quel tempi recata ad esempio di vuota lunghezza? (...) alcuni suoi versi, riportati da Seneca e da altri, ci danno a vedere in lui il difetto d'Ovidio, e degli scrittori di quell'età di troppo secondare il suo ingegno (1785: 124).

Sobre Terenci, Andrés fa referència segurament a la *Vida* escrita per Suetoni quan parla de la valoració de les seves comèdies entre els romans. L'erudit valencià escriurà: «Potrebbe in oltre riflettersi a favore dei poeti di Roma, che se Terenzio con tanti pregi non potè ottenere dai critici romani che il nome di Semi-Menandro, sommo sarà stato il merito d'Afranio, a cui davano interiormente l'onore di questo nome» (1982: I, 129). Suetoni cita en la biografia d'aquest autor les paraules de Gai Cèsar, qui s'havia adreçat a Terenci amb el nom de mig-Menandre:

Tú también, Terencio, medio-Menandro, te contarás entre los más grandes, y con justicia, por amar la pureza de la lengua. Ojalá a la placidez de tus versos se sumase el nervio, para que tus dotes cómicas pudieran igualar el prestigio de los griegos, y no yacieras desdeñado por este defecto. Que sólo esto te falte me reconcome y me duele, Terencio (1985: 82).

Andrés considera Terenci superior a tots els còmics grecs, i se sorprèn de llegir aquestes opinions. Així es pregunta com serien les comèdies de Luci Afroni, ja perdudes al segle XVIII, si els mateixos romans el comparen amb Menandre, i en canvi consideren que Terenci no arriba a l'alçada del dramaturg grec. L'*abate* explica que és Horaci qui a l'*Epístola* II compara Afroni amb Menandre: «bien le hubiera sentado a Menandro la toga de Afranio (2008: 310).

Novament trobem l'empremta de les vides d'autor a *Dell'origine* quan s'escriu sobre el poeta hispanoromà Marc Anneu Lucà. El crític valencià parteix de la caracterització que se n'havia fet des de l'antiguitat. Quintilià a les *Institucions oratòries* [X, I] havia descrit Lucà com un jove viu i fogós amb pensament molt clars. Vacca en la *Vida a M Aneu Lucà* destaca també el seu ardor, que atribueix a la joventut, un temperament que relaciona amb la venjança que el poeta va voler dur a terme contra Neró. Quan l'emperador romà li prohibí escriure poesia –diuen que per enveja– decidí participar

en una conspiració contra ell per assassinar-lo, però fou descoberta i Neró li ordenà que se suïcidés. Vacca també ressalta la gran facilitat de paraula de Lucà: «en torno a la cuna en que llevaban al niño, voló un enjambre de abejas (...) muchas se posaron en sus labios, o por libar ya entonces la dulzura de su aliento, o profetizando su elocuencia y las cualidades que ahora en él valoramos» (1985: 192). El biògraf acaba aquest relat explicant que el poeta romà hagués corregit la *Farsàlia* si li haguessin deixat fer-ho, tal i com li succeí a Ovidi.

Andrés parteix d'aquestes característiques per elaborar una semblança molt més extensa i completa, en què descriu el seu temperament, les qualitats com a escriptor i, finalment, s'uneix a la lamentació d'una mort prematura que no el va permetre corregir l'obra:

Quintiliano crede che Lucano, benchè ardente ed impetuoso e chiarissimo nelle sentenze, sia da noverarsi fra gli oratori anzichè frai poeti. Io penso che chiunque senza parzialità e con intelligenza vorrà leggere la *Farsaglia*, vi riconoscerà Lucano qual egli è realmente un giovine vivace e focoso, pieno d'ingegno acuto e sottile, trasportato dalla fantasia e dall'estro, ma senza quella maturità di giudizio e finezza di gusto, che solo gli anni, l'osservazione e lo studio gli possono arrecare. Egli vuole far pompa d'ingegno e non sa mai parlare con naturalezza e verità, tutto è spiritoso, tutto agguindolato e contorto; vuol essere sollevato e sublime, ed è gonfio ed oscuro. Appena accenna un pensiero e non sa lasciarlo seguendo sino ad esaurirlo con noiosa sazieta. (...) Se a ragione si dà biasimo ad Ovidio per avere secondato anzichè raffrenato il suo ingegno, che diremo noi di Lucano, il quale non che raffrenare l'ingegno lo spingeva ai più violenti, e forzati salti? (...) e celebrando la vastità e l'altezza della sua mente ci lamenteremo della natura, che troppo tardò a produrre quel sovrano ingegno quando era già smarrito dalla poesia il buongusto, e lo tolse troppo presto dal mondo senza lasciargli il tempo di conoscere i suoi difetti, e di ridurgli a dovuta emenda (1785: 125-127).

L'exemple de Lucà ens serveix per observar com en ocasions Andrés assenyala alguns trets de la personalitat d'aquests autors que determinen la seva manera d'escriure, trets que no només els defineixen com a escriptors sinó també com a persones, però que en realitat són deduïts del conjunt de les seves obres literàries. En algunes ocasions aquests trets personals expliquen quins gèneres han conreat els escriptors. Per exemple, de Molière i Carlo Goldoni en remarca una gran habilitat que els facilita la composició de les seves comèdies: el talent singular per descobrir els defectes de la societat i aquella part més ridícula dels humans, i alhora una particular destresa per mostrar-los de forma agradable als espectadors.

La referència a aquests trets personals està també relacionada amb un dels tòpics de les vides d'autors: de les virtuts morals del poeta se'n deriven les seves qualitats literàries. És el cas de Francesco Petrarca. L'*abate* ofereix informació sobre les habilitats que observa en ell com a escriptor. El venera com a príncep de la lírica moderna, no només d'Itàlia sinó de totes les nacions, argumentant que amb ell s'origina la lírica vulgar, i l'elogia per la seva llengua dolça, sonora, elegant i correcte; per l'estil polít, sublim i noble, i per la versificació harmoniosa i suau dels seus poemes. Aquestes qualitats estan lligades a una construcció de la personalitat del poeta, que qualifica de culte i amable (1785: 422-423). Fins i tot l'erudit valencià ens parla de l'ànima i del cor d'alguns

escriptors. Andrés explica que Virgili posseeix una qualitat que determina el seu treball literari: una ànima delicada i un cor tendre, gràcies als quals sap commoure el lector vivament perquè li permet escriure passatges profundament tràgics i emotius. Andrés el caracteritza reiteradament per la seva finesa i delicadesa, i això el porta a considerar-lo un escriptor sublim, diví. Aquesta característica, juntament amb la polidesa i perfecció d'estil fan que esdevingui el gran model de l'èpica, de la poesia didàctica –referida com a poesia didascàlica– i de l'ègloga, però encara més important, que formi part del reduït grup d'escriptors que conformen el cànon universal en la seva crítica literària, aquells que transcendeixen les categories d'època, gènere literari o nació i són situats en el cim de la literatura. Virgili és considerat en l'obra del valencià un dels grans noms de tots els temps i de tots els països.

A Jean Racine li reconeix la mateixa qualitat, una ànima sensible i un cor tendre, trets que li faciliten compondre escenes que emocionen intensament els espectadors i que el converteixen en un autor sublim, d'una escriptura fina i delicada. Com Virgili, Racine forma part del cànon universal andresinà i esdevé un dels millors models literaris. Andrés repeteix les qualitats habituals amb què és descrit aquest autor pels crítics del segle XVIII. Si bé avui dia no es posa en dubte la sensibilitat –o hipersensibilitat– de Racine, aquesta imatge formada des de l'admiració per la seva dramaturgia obvia el caràcter conflictiu i de vegades irritable que li ha estat atribuït posteriorment a partir de la informació personal trobada en els escrits privats i públics que se n'han conservat. Querelles, traïcions, ambicions, acusacions d'homicidi... Encara que se n'ha escrit molt sobre aquests episodis tan controvertits i que nombrosos crítics han investigat en profunditat per demostrar la innocència de Racine, és clar que es tracta d'un personatge complex i de passions intenses, una imatge que difereix força de la que presenten els intel·lectuals neoclàssics.

Un altre dels tòpics biogràfics que Andrés emprà en la seva crítica és la fórmula perfecte per a esdevenir un gran escriptor: un conjunt de qualitats innates necessàries que han d'anar acompanyades de l'adquisició d'una tècnica adequada. Si bé Horaci en l'*Ars poetica* cercava l'equilibri del binomi *ars/ingenium*, els neoclàssics, especialment els francesos, sovint donen més importància al primer: els poetes han d'assolir sobretot una tècnica, que resulta més important que el seu talent innat. Amb aquest concepte es fa referència tant al seguiment de la preceptiva classicista com a la consecució dels seus valors, com és la perfecció estilística. En canvi, en el cànon andresinà les capacitats naturals de l'escriptor són considerades essencials per excel·lir en la carrera literària, tot i que l'aplicació de la tècnica, concretament el seguiment de la poètica classicista, és considerat indispensable per esdevenir un autor modèlic (Ortega 2020: 86-89). Aquest esquema resumeix la posició d'Andrés com a crític literari.

L'enginy és una de les qualitats que parteix del do innat, i que moltes vegades va associada a la fecunditat. Per exemple, l'*abate* parla de la imaginació fecunda i el vast enginy d'Homer. El considera un autor brillant, savi i honest, de gran inspiració, un veritable numen poètic capaç de crear relats meravellosos i situacions sempre noves i originals. Ell serà un dels autors més elogiats per les seves

qualitats naturals, i no obstant considera Virgili un model més perfecte perquè aconseguix un major equilibri entre talent innat i tècnica adquirida. Considera que el poeta mantuà és més prudent, sostingut i exacte, i per això ens dirà que l'enginy d'Homer pot meravellar els lectors, però Virgili sap emocionar-los millor.

D'entre els autors d'època moderna, l'erudit valencià exalta l'enginy de Lope de Vega, a qui descriu com «il mostro della natura» (1785: 297), repetint les famoses paraules que li dedicà Cervantes al pròleg del llibre *Ocho comedias y ocho entremeses nuevos, nunca representados* (1615). Andrés elogia la seva excessiva facilitat per a l'escriptura, la meravellosa fluïdesa, l'admirable fecunditat de la seva fantasia, la riquesa poètica i el seu enginy sobirà, un dels més vius de tota Europa, que li permet escriure trames dinàmiques i accions animades amb embolics sorprenents que saben mantenir l'atenció i curiositat dels espectadors. Andrés sosté que gràcies a la transformació que operen les seves obres en l'escena espanyola, el nou teatre aconseguix el reconeixement i l'admiració de tota Europa durant el segle XVII, malgrat que un segle més tard rebí el menyspreu dels crítics il·lustrats. Insisteix sobretot en un mèrit que considera fonamental: és el primer teatre amb bona acollida a Europa. Però un dels grans errors que remarca en Lope és precisament aquest desequilibri entre l'*ingenium* i l'*ars*. L'excessiva llibertat de Lope i d'altres dramaturgs espanyols i italians es tradueix en un abandonament de les normes classicistes. Moguts per l'interès de commoure el seu públic busquen nous camins que, des de la mirada il·lustrada d'Andrés, s'allunyen del gran teatre grecollatí. No obstant, defensa que la revolució teatral que suposa aquest nou teatre representa una gran fita en la història dramàtica:

(...) l'ingegnoso e piacevole intreccio, la felice combinazione d'alcune ben preparate situazioni è un pregio dovuto agli spagnuoli del decimosettimo e che ha servito di guida o di stimolo ai buoni poeti francesi per formare un nuovo teatro (...) La più bella opera dei poeti comici spagnuoli è stato il teatro francese, il quale, come abbiamo altrove provato, può a ragione considerarsi come formato su lo spagnuolo (1785: 301-302).

Per tant, Lope no esdevé un autor canònic, però enceta un nou camí en el teatre que tindrà una profitosa repercussió en la història dramàtica. En canvi, si els autors que segueixen les normes de la poètica clàssica influeixen sobre els altres autors, la seva entrada en el cànon literari estarà assegurada. De fet, un dels factors principals en el procés de canonització d'un autor és la seva contribució al progrés literari, aspecte que esdevé recurrent tant en la crítica literària com en les vides d'autors. Un exemple és Virgili. Andrés demostra en diverses ocasions que els autors que l'han imitat han escrit obres més perfectes. Virgili serveix de model literari a un dels millors escriptors èpics de l'Edat Moderna, com és Torquato Tasso en la *Gerusalemme liberata*. En l'anàlisi d'aquest poema èpic l'*abate* intenta demostrar que els passatges on imita el poeta mantuà esdevenen els més reeixits de l'obra, i fins i tot en algun aspecte arriba a superar-lo:

Generalmente io osservo che il Tasso, quando parla coi versi di Virgilio, diventa a sè medesimo superiorie; ma resta nondimento altrettanto inferiore all'inarrivabile suo esemplar. Ma dirò altresì francamente che sono alcuni caratteri nel Tasso i quali mi recano più piacere che altri simili di Virgilio (1785: 152).

Per demostrar-ho compara l'episodi de Sofrònia i Olindo de la *Gerusalemme* al de Nisos i Euríal de l'*Eneida*. Argumenta que amb la introducció d'aquest episodi tan similar al que escrigué el poeta llatí, Tasso embelleix l'obra i insereix escenes emotives que saben captivar el lector, tot i que no supera el seu model per tres motius: els versos de Tasso no tenen la força de l'eloqüència de Virgili; l'episodi no està ben connectat a la trama, sinó que és independent de la resta del poema èpic, a diferència de la història de Nisos i Euríal, que està completament lligada a la història principal i, per últim, el desenllaç és abrupte i inversemblant. Uns altres versos que serveixen a Andrés per demostrar la bona influència del poeta llatí són els de la mort de Dido, perquè afirma que Tasso els té com a model per descriure la mort de molts dels seus guerrers i també la lamentació d'Armida a Rinaldo, un episodi que novament considera inferior al de Dido i Enees, en aquest cas per la introducció de la màgia en el personatge d'Armida. I tot i que aquests passatges no siguin tan reeixits com els del gran Virgili, la imitació que en fa aporta una millora al conjunt de l'obra. En altres aspectes, en canvi, com en la creació de personatges similars als del poeta mantuà, Tasso arribaria a superar el seu mestre.

Altres autors que contribueixen al progrés literari són aquells considerats el primer bon escriptor d'una nació o d'un gènere, un elogi que trobem també en les vides. Reiteradament Andrés designa alguns autors amb el nom de «pare» amb l'objectiu d'establir un punt de partida en la configuració canònica. Aquesta consideració li serveix també per justificar sovint les imperfeccions que observa en les seves obres. Homer és el pare de la literatura grega, Dante Alighieri és un dels pares de la literatura italiana –juntament amb Francesco Petrarca, qui considera realment el pare de la cultura moderna (1782: 345), i Giovanni Bocaccio–, i Pierre Corneille, del teatre francès. Homer és qui més ha contribuït a aquest progrés, perquè per als erudits del segle XVIII representa l'origen i principi de la literatura europea i del bon gust, i personifica la gran evolució cultural que va experimentar el poble grec gràcies a l'eclosió del classicisme. Per aquest motiu Andrés no només l'anomena pare de les lletres gregues sinó també déu de la literatura universal. Però ens dirà que, com els déus del parnàs grec, no estava exempt de les misèries de la humanitat (1785: 108). No obstant, els defectes que enumera no poden contrarestar en cap moment la gran aportació d'Homer al conjunt de la literatura.

La influència d'Homer es concreta en la formació d'excel·lents autors grecs i romans. Per exemple, presenta Virgili com a deixeble d'Homer –i d'Apol·loni–, i sosté que l'*Eneida* és «una miniatura dei gran quadri dell'*Illiad*e e dell'*Odissea*» (1785: 116). De fet, en la comparació amb Homer sosté que malgrat no té tanta imaginació ni enginy com ell, ha arribat més lluny en la carrera literària. Un dels trets que destaca en aquesta comparació és l'habilitat del poeta romà en els seus diàlegs i raonaments: «Le parlate e i dialoghi sono altre bellezze che appartengono con singolare preferenza

ai mantovano poeta. Virgilio è l'unico uomo al mondo che abbia saputo parlare con esatissima proprietà tutte le lingue della natura» (1785: 120). Un altre dels grans autors que considera format per Homer és Èsquil, a qui anomena el pare de la tragèdia grega. Andrés argumenta que el gran tràgic grec va saber transferir al teatre la força de les expressions, la noblesa, la grandiloqüència i la majestat de l'estil homèric (1785: 229).

El cas de Dante és una mica diferent. El gran valor que Andrés li concedeix és perquè representa el vertader origen del Renaixement italià. Explica que la *Divina comèdia* inicia aquesta revolució cultural d'on prové el bon gust de la literatura moderna, i per aquest motiu és un autor que forma part del cànon literari. No obstant, no considera que la seva obra sigui pas perfecte ni creu que continuï sent un bon model per als futurs escriptors, a diferència de l'obra de Petrarca:

La gloria d'aver fatto risorgere la sepolta letteratura si deve senza contrasto riferire all'Italia (...) gl'italiani si hanno a riguardare come i greci, ai quali toccò il cogliere tutto il frutto della letteraria coltura. (...) Non si può esprimere abbastanza quanto fosse grande la rivoluzione che la *Commedia* di Dante produsse nel gusto universale della lingua italiana e della volgare poesia. Leggevasi col più attento studio quel meraviglioso poema, se ne prendevano copie infinite, facevasi questioni, commenti e grossi volumi, e perfino si ergevano pubbliche scuole per godere appieno di tutte le sue ricchezze; e videsi allora cambiare d'aspetto la volgare poesia, e la lingua italiana ornarsi di nuove grazie e di nuovo vigore. Ma non pote non pertanto quel genio singolare condurre a termine la grand'opera e raddolcire abbastanza l'asprezza della poesia involuta ancora nelle imperfezioni dell'infanzia (1782: 339-340).

I afegirà en el segon volum:

Perchè Dante ha voluto fare un poema senz'azione e senza caratteri, senz'ordine e senza regolarità? Perchè prendersi a girare senza destino per l'inferno, pel purgatorio e pel paradiso? Perchè scegliere Virgilio a guida di paesi che non avea veduti e fargli spiegare tante cose che non sapeva? Perche unire il *Vaso d'elezione* con Enea, l'inferno poetico col cristiano e i serpenti cogli uccelli? Perchè in vece d'un poema di qualche regolarità darci un viaggio stravagante ed assurdo? Perchè insomma in vece di condurci a qualche delizia del Pindo menarci in oscuri boschi ed inestricabili labirinti? Versi duri e pesanti, rime strane e sforzate, mescolanza di parole e di versi latini, ed alcuni altri difetti di stile possono in oltre prestare ampia materia alla censura dei critici. (...) Noi, grati alla memoria del padre Dante, riconoscetemo bensì tali vizi, ma ne accagioneremo la rozzezza dei tempi e rifletteremo al contrario, che i versi di Dante comunemente assai sonori ed armoniosi e sempre molto più che gli altri di quell'età (...) formano della sua commedia una composizione poetica, qualunque ella siasi, che può leggersi con profitto da chiunque con occhio critico si faccia a leggerla e ci danno in essa il primo dei moderni poemi che meriti lo studio dei buoni poeti (1785: 134-135).

Un cas intermedi entre Homer i Dante seria la valoració del teatre de Pierre Corneille. Andrés lloa la gran tasca d'aquest dramaturg per haver iniciat un nou camí que servirà de model a França i a tot Europa, però també assenyala alguns defectes importants del seu teatre. Andrés no repeteix totes

les crítiques que va desencadenar la seva exitosa obra, *Le Cid*—aplegades dins del que s'ha conegut com la querrela del *Cid*—, sinó que es limita a esmentar errors principalment estilístics i estructurals del conjunt de la seva producció literària. Conclou que malgrat que no assolix la perfecció formal de Jean Racine, dramaturg que des de l'òptica classicista ocupa un lloc preeminent en el cànon literari, ostenta una bona posició entre els millors autors del teatre clàssic francès i és especialment valorat per haver contribuït al progrés literari:

Dirò solamente in generale che Cornelio dee essere riguardato come uno dei sublimi geni che abbia goduti la poesia, e che merita la venerazione di tutti i posteri, come il vero creatore d'un nuovo teatro. Egli, senza guida, senza modello e senza consiglio d'altri, eccitato soltanto dal proprio genio, seppe introdurre la decenza, la regolarità e la ragione nella condotta della favola, benché talor conservasse personaggi non necessari, inutili scene e qualche altra irregolarità. (...) Il teatro del Cornelio è, a mio giudizio, una vera scuola della più fina logica e della più robusta e soda eloquenza. Vero è che i severi i delicati critici troveranno in quelle tragedie alcuni difetti grammaticali nella lingua, nello stile qualche gonfiezza ed affettazione, tratti declamatori, sottigliezze e concetti nei versi ancora poca lima e qualche durezza, ma questi piccoli svaniscono agli occhi dei passionati spettatori rapiti dalle molte e sorprendenti bellezze che loro si parano innanzi e dai giudiziosi lettori, che si condonano facilmente alle circostanze dei tempi in cui scrisse il poeta (1885: 307-308).

Per tant, Corneille és un autor que pot ser tingut encara com a model per a futures generacions, a diferència de Dante, però no arriba a la perfecció d'Homer, que no només és considerat el primer gran escriptor i un dels grans referents literaris, sinó també un dels autors més admirats de tots els temps. En l'anàlisi del teatre clàssic francès, Andrés anomena Corneille l'Homer del teatre modern, i Racine, el veritable Virgili (1785: 316), perquè malgrat la distància entre el dramaturg grec i el francès, tant Homer com Corneille enceten un nou camí que durà grans progressos literaris, però seran Virgili i Racine els que, prenent-los com a exemple respectivament, aconseguiran una major perfecció.

En el camí del classicisme el cànon esdevé fonamental per perpetuar el bon gust. Els autors que han reeixit en la carrera literària i han esdevingut modèlics han imitant els primers grans mestres grecollatins. Al segle XVIII, aquells que pretenen escriure obres literàries compten també amb una bona fornada d'escriptors moderns que, en tant que han seguit els passos dels bons models antics, han passat a formar part del cànon classicista. Però a banda de la imitació, els crítics reflexionen alhora sobre els factors que possibiliten el progrés literari. Aquest debat és de gran interès al segle XVIII. Gregori Maians, per exemple, cita els testimonis d'historiadors reputats per justificar amb causes geogràfiques, climàtiques i religioses l'extraordinària fertilitat del regne de València (Esteve 2021: 215). En les vides d'autors s'inclouen aquestes especulacions de caràcter teòric per demostrar la importància d'una literatura i elogiar l'aportació dels escriptors d'aquesta nació al món literari.

La reflexió sobre les causes del progrés serveix a Andrés per provar la contribució del poble grec no només en la literatura sinó en totes les altres disciplines. *L'abate* disserta sobre els motius que

expliquen aquesta eclosió cultural que ara coneixem com l'origen del classicisme. L'argument principal que presenta és de caràcter intern, perquè atribueix el gran avenç del poble grec a l'esforç intel·lectual dels seus habitants, però alhora reflexiona sobre els factors externs que hi contribuïren. Aquest discurs dialoga amb l'obra de Montesquieu, *De l'esperit des lois*, qui recupera l'antiga teoria del determinisme climàtic –exposada per Heròdot, Hipòcrates, Aristòtil–, entre d'altres explicacions sobre el progrés o retrocés dels pobles (Ortega 2020: 41-56). A diferència del pensador francès, Andrés no creu transcendents les raons deterministes com el clima, la situació geogràfica o la llibertat d'un país, i només les cita per tal com són habitualment adduïdes en les dissertacions de l'època però amb l'objectiu de refutar-les, o si més no de matisar-les, un posicionament que denota la voluntat de l'autor valencià de defensar el valor cultural i científic del sud d'Europa davant els intents de Montesquieu i d'altres intel·lectuals centreeuropeus per relegar els països meridionals a un segon pla (Dainotto 2007: 52-86). En canvi, els arguments que considera principals són l'accés obert al coneixement, la difusió i reconeixement públic de les obres, i la interdisciplinarietat, uns factors de progrés fonamentats en la lliure circulació del coneixement que observa en el món hel·lènic i que creu transferibles a l'Edat Moderna.

El clima, que és potser el factor que més havia impactat en el discurs sobre el progrés, no el creu determinant. La seva argumentació es basa en un criteri històric: Grècia no ha tingut el mateix esplendor al llarg dels segles i en canvi el clima no ha variat amb el temps. Aquest argument es pot aplicar a qualsevol nació: el clima té uns cicles que es repeteixen anualment i, en canvi, l'esplendor i declivi de les civilitzacions segueix una corba independent. Alhora Grècia comparteix el mateix clima amb els països veïns, i l'evolució d'aquests països és, segons ell, incomparable. Quant a la geografia sosté que esdevé un factor rellevant només en tant que influeix en el comerç i la comunicació entre els pobles. Per últim, quan parla de llibertat, Andrés fa referència implícitament a la idea de Montesquieu sobre la influència dels diferents tipus de govern –republicà, monàrquic i despòtic– en el progrés de les nacions. *L'abate* no creu que sigui tampoc un factor gaire rellevant. A diferència del pensador francès, està convençut que sota qualsevol règim polític poden escriure's obres de gran qualitat, com prova novament a partir de fets històrics. En canvi, defensa que la llibertat realment significativa és la de pensament i d'expressió en l'àmbit científic i literari.

Aquesta llibertat intel·lectual està relacionada amb l'establiment del dret a l'educació, que implica l'accés obert al coneixement. Un dels grans elogis que fa als grecs és que són enemics dels misteris, a diferència dels orientals. Aquest prejudici serà una de les grans diferències que s'establirà al llarg del segle XVIII entre orient i occident. Un altre factor relacionat és la difusió i el reconeixement públic de les obres a partir de representacions teatrals i celebracions de concursos literaris o d'assemblees, actes que permetien donar a conèixer les obres al gran públic. Andrés explica que Grècia canvia els espectacles incivilitzats com les lluites i les curses de cavalls i de carros per certàmens literaris on prevalia el bon gust. Aquests esdeveniments són un al·licient per aconseguir el prestigi social i institucional –premis i honors–, i al mateix temps esperonen els autors a escriure obres de qualitat per por al fracàs i a la desaprovació pública. Per últim, sosté que la interdisciplinarietat, entesa

com el desenvolupament simultani de diferents disciplines, és indispensable per al progrés perquè permet l'ajuda mútua en facilitar el traspàs de coneixements. Aquest és també un dels factors de progrés que observa en el poble grec, però que veu transferible a l'Edat Moderna. Per exemple, afirma que l'art i la literatura poden beneficiar-se de les expedicions a països llunyans, perquè podrien enriquir les obres amb les bel·leses i relats de terres desconegudes, com va fer Luís Vaz de Camões a *Os Lusíadas* (1572). Un altre exemple d'acció interdisciplinària és l'estudi de diferents llengües, que serveix per relacionar conceptes i contribuir així al progrés literari, o també propiciar la influència entre llengües amb l'objectiu d'enriquir-les. Andrés anima a traspasar les riqueses de les llengües estrangeres a la pròpia sempre que sigui necessari, és a dir, defensa la incorporació d'estrangerismes si la llengua receptora no posseeix aquell concepte i pot així beneficiar-se'n.

Aquesta reflexió sobre les causes de progrés del poble grec no només li serveix per justificar el valor de la literatura grega, sinó que el durà a elaborar una proposta metodològica per al progrés literari i científic, unes idees que desenvoluparà també a la *Dissertazione sopra le cagioni della scarsezza dei progressi delle scienze in questo tempo, recitata nella Real Accademia di Scienze e Belle Lettere di Mantova*, escrita per a l'Acadèmia de Màntua. En aquesta proposta recollirà els factors de progrés del poble grec i n'afegirà d'altres que pertanyen a l'episteme clàssica.

2. El caràcter individual i el caràcter nacional. Els autors com a mirall de la nació

Al segle XVIII observem un vincle estret entre el caràcter de l'escriptor i el dels seus connacionals, de manera que s'entén que els autors més destacats d'una nació revelen a través de les seves obres el caràcter nacional. Aquest procediment d'identificació entre escriptors i nacions es produeix tant amb les cultures antigues com modernes, com tractaré de demostrar en aquest apartat.

Els dos autors de l'antiguitat grecolatina que Andrés estudia amb més atenció són Homer i Virgili, escriptors que per a ell encarnen d'alguna manera l'ànima del poble grec i romà respectivament en època antiga. Una de les característiques principals que destaca tant d'Homer com dels grecs en general és boriginalitat, qualitat que considera exclusivament grega i amb la qual pretén explicar una distinció que en aquell moment sembla indiscutible: la gran diferència qualitativa de la cultura grega antiga en comparació amb la resta de cultures del seu entorn. Originalitat en tant que hi situa l'origen del bon gust: malgrat que reconeix la influència que Grècia ha rebut de les civilitzacions afroasiàtiques, argumenta que no hi van exercir un mestratge vertader, sinó que només serviren d'estímul per despertar en els seus habitants l'interès primigeni en les ciències i les lletres. Per tant, no exerciren en ells l'impuls per allò que Andrés considera el fet diferencial entre Grècia i la resta de cultures anteriors: la creació d'obres de bon gust, un assoliment que marca el naixement del classicisme. El bon gust determina per als neoclàssics aquest abisme irreconciliable que perceben entre Orient i Occident, i que en el seu discurs es tradueix entre Europa i la resta del món. En conseqüència, afirma que els grecs s'han fet a ells mateixos, principalment gràcies a un gran esforç

intel·lectual, com comentàvem en l'apartat anterior. L'originalitat, per tant, els distingeix tant de les cultures antigues com de les modernes. Andrés sosté que tots els autors que han assolit el bon gust literari ho han fet a partir de la imitació dels bons escriptors grecs.

A banda d'aquesta originalitat, Andrés els reconeix un gran enginy, l'assoliment d'una perfecció formal, el do de la sublimitat i una imaginació fecunda capaç de causar meravella en els lectors. Anacreont, Píndar, Homer... Tots ells tenen aquestes mateixes característiques, que els permeten crear obres nobles, brillants, amb un estil grandios que les apropa a la divinitat i una fantasia viva que les fa amenes i agradables. Per extensió, aquesta força creadora natural que brolla amb tanta naturalitat i bellesa és també una de les característiques essencials del poble grec.

En contraposició, el poble romà es forma a partir de la sàvia imitació dels grecs. Andrés repeteix uns mateixos atributs en els escriptors llatins més representatius. Ells han sabut polir el llegat grec amb estudi i dedicació, i per aquest motiu aconsegueixen ser encara més perfectes i, en conseqüència, esdevenen en general models més fiables. En la crítica andresiana Horaci és vist com un veritable mestre de la lírica, perquè és sobri, correcte en el seu furor poètic, prudent, ordenat i sostingut. Andrés creu que si un escriptor que no posseeix gran enginy pretén imitar els versos d'Anacreont o de Píndar pot caure fàcilment en errors concernents al desequilibri: l'ús d'un to delirós, la introducció de passions excessives o la descripció de nimietats. En canvi, Horaci esdevé una guia més segura. Virgili és caracteritzat amb uns mateixos qualificatius. Afirmar que és un autor sempre noble i sostingut, i que amb la seva elegància exemplifica com cap altre el majestuós *decòrum* de la grandesa romana. Ell ha sabut polir els defectes que detecta en Homer, i per tant ha pogut arribar més lluny en la carrera literària, com dèiem al principi d'aquest article. En l'elogi d'aquests autors romans observem també un procediment recurrent en les vides d'autors, i és la inclusió de totes aquelles comparacions i argumentacions que demostren que els poetes recullen les característiques més rellevants de la poètica i dels grans mestres. Per exemple, en l'anàlisi d'Horaci explica que el poeta ha sabut integrar la dolcesa d'Anacreont i la sublimitat de Píndar, i des d'un punt intermedi, sense ser tan destre en aquestes habilitats com els poetes grecs, ha creat una literatura més sòlida i regular, una qualitat que esdevé primordial en la crítica neoclàssica.

En la comparació entre ambdues literatures Andrés traça una caracterització similar. Sosté que en la grega està millor representada la meravella i el furor poètic, però la romana sap mantenir l'interès dels lectors perquè no és tan prolixa ni repetitiva, no té tantes digressions, dispersions ni pensaments inconnexos. Els autors romans han assolit un major nivell de perfecció formal a partir del desenvolupament d'una tècnica acurada, una pulcritud que també es tradueix en les accions, els pensaments, les expressions i el relat dels costums –la moralitat–, que és el tan admirat *decòrum*. Un exemple concret el trobem en la comparació de l'*Eneida* amb l'*Odissea* i l'*Ilíada*. Andrés afirma que Virgili es mostra superior en molts aspectes: els seus déus són més decents i nobles –conserven millor el *decòrum*–, no té expressions vulgars, els caràcters són més rodons, l'argument és més elevat i digne, la trama està millor traçada i animada, i l'ús dels epítets és mesurat i evita també les

accions supèrflues. En general tot esdevé més natural, senzill, sobri i moderat. Per això conclou que potser l'*Eneida* no causa la fascinació de les obres d'Homer, però sap emocionar millor el lector, tal i com hem dit abans. Aquestes característiques generals es tradueixen en la literatura grega en un major nombre d'autors importants que conreen tots els gèneres literaris durant molts més temps; en les lletres romanes, en canvi, n'hi ha menys escriptors que puguin formar part del cànon, no es poden trobar representants de tots els gèneres i el període d'esplendor cultural és més breu –es limita al que anomenem el segle d'August– però aquests pocs noms esdevenen els grans models per a la posteritat, exceptuant els escriptors de tragèdia, gènere en què els grecs excel·leixen. Els trets compartits de la literatura grecolatina i, per extensió, de la Grècia i Roma antigues, són els que han esdevingut definitoris del classicisme: naturalitat, senzillesa, noblesa, decòrum, harmonia, equilibri i regularitat, una caracterització que reconeix preferentment la línia apol·línia del món clàssic, en detriment de la dionisiaca. En canvi, quan un autor famós no demostra aquest alineament amb la resta de literats és vist com la prova d'un declivi cultural. En la crítica andresiana Ovidi representa aquest moment de decadència en la literatura a causa de les subtileses i afectacions que abunden en les seves obres, de les narracions massa estudiades i el seu estil pompós. Per això afirma que serà ell qui posarà les llavors del pervertiment poètic. El rebuig pels autors que visqueren en temps de Neró no és exclusiva d'Andrés, sinó compartida amb biògrafs com Suetoni (1985: 105-106).

Des de la perspectiva de la crítica neoclàssica, la literatura francesa moderna és considerada l'hereva d'aquest llegat grecolatí. L'autor paradigmàtic és Jean Racine, perquè ha assolit l'equilibri perfecte entre el do natural i la tècnica adquirida, entre l'*ars* i l'*ingenium*. La seva gran sensibilitat va acompanyada d'una destresa i mestria en l'escriptura: Racine és exacte, polític, correcte. Li atribueix també característiques que comparteixen amb els autors grecolatins: és culte, elegant, de gust finíssim. A més, el dramaturg francès encarna l'esperit pròpiament francès, perquè sap examinar el cor humà amb minuciositat per tal de descobrir els secrets més profunds de l'ànima humana, uns plecs ocults que no van poder veure els grecs (1785: 312-313). Andrés defineix els escriptors francesos amb termes semblants als que empraran els crítics del segle XX. Henry Peyre, en el seu estudi *Le classicisme français* (1933) considera que l'anàlisi psicològica de les emocions és un dels trets permanents més característics i significatius de la literatura francesa, des de Chrétien de Troyes a André Gide (1996: 79). Aquesta anàlisi de l'home interior en moments de convulsió tràgica i de passions descontrolades és conseqüència d'una qualitat dels escriptors clàssics francesos que Peyre designa amb el nom d'intel·lectualitat. El crític francès prefereix aquest terme al de racionalisme, que havia estat l'habitual per referir-s'hi, perquè argüeix que la raó té una connotació de fredor que és contrària a l'expressió de les passions tràgiques comunes en la literatura del període clàssic. En la seva anàlisi argumenta que si bé en tots els períodes els escriptors francesos han mostrat aquest interès per l'anàlisi interior dels personatges, al segle XVII s'accentuarà, per tal com s'esdevé una confiança plena en la raó.

Quant al caràcter anglès, Andrés el contraposa al de l'Europa meridional. Geoffrey Chaucer, John Milton, William Shakespeare... Tots ells han escrit obres que tenen característiques comunes, i

que per a Andrés reflecteixen clarament un temperament nacional: el to melancòlic i trist, les passions desmesurades, els ambients llòbrecs i tètrics, el gust per la sang i la crueltat, la falta de senzillesa, un gran enginy, la profunditat de pensament, les expressions enèrgiques, la manca de pudor – obscenitats, vulgars bufonades i, en general, falta de decòrum– perfilen una cultura allunyada del model grecol·latí, i per tant, del concepte de bon gust. Andrés reconeix en les lletres angleses la força del llenguatge, una gran fantasia que es manifesta en trames originals i amenes, unes passions intenses i una sublimitat irregular –cops de genialitat i de bellesa que no són sostinguts al llarg de l'obra. Amb aquests termes Andrés descriu tota la literatura anglesa, però se centra especialment en el teatre isabelí, i més en concret en l'obra de Shakespeare (Ortega 2010). En concret, Andrés critica també una deficient evolució del conflicte en el teatre anglès, amb una resolució de vegades abrupte o mal conduïda. Podem reconèixer en aquestes descripcions les tragèdies senequistes, tan característiques d'aquest període de la dramaturgia anglesa, però també la literatura gòtica del segle XVIII, ambdues completament contràries al tarannà neoclàssic. Fins i tot en l'obra d'un dels autors més emblemàtics del neoclassicisme anglès, Alexander Pope, hi observa defectes comuns a la resta d'escriptors anglesos, com la falta de decència, la mala disposició de la trama o la manca de naturalitat, entre d'altres.

Andrés s'aventura també a descriure el caràcter alemany. Explica que els escriptors alemanys combinen el deix melancòlic, seriós i trist dels anglesos amb una duresa que és pròpia d'aquest país, i substitueixen les passions convulses de la literatura anglesa per la fredor i la falta d'espontaneïtat. Per últim, comparteixen el gust per la profunditat filosòfica i la introducció d'una meravella que forma part del folklore d'ambdós països –fades, nimfes, fausts i deïtats paganes– però remarca el caràcter especialment bèl·lic i marcial dels alemanys (1785: 84). En la literatura l'excessiva gravetat d'aquesta nació comporta defectes greus. Sobretot reprova els raonaments massa llargs i les narracions excessivament detallades, que considera d'una proximitat monòtona i pesada, també l'excés de paraules tècniques i notícies científiques, que qualifica d'inoportuna pedanteria quan s'introdueixen en les obres literàries, els pensaments massa abstractes, les expressions trivials i afectades i, en general, un estil lènguid i dens que esgota el lector. Aquests defectes no deixen gaudir de les qualitats literàries que posseeixen, com són les idees agradables, una fantasia viva, la puresa del llenguatge i les imatges nobles; reconeix també que de vegades escriuen amb una certa delicadesa i una gràcia que semblaria impròpia del seu caràcter. Martin Opitz, Friedrich Rudolf von Canitz o Friedrich Gottlieb Klopstock són alguns dels autors que formen part del cànon d'aquesta nació i que representen el temperament alemany.

Amb aquest recorregut podem observar com la identificació entre obra, autor i nació és gairebé total, tot i que després Andrés pugui matissar diferències en alguns escriptors. En conclusió, s'estableix la idea que l'obra d'un bon escriptor no només reflecteix el seu temperament, sinó que normalment també descriu en essència l'esperit de la nació a la qual pertany.

3. Conclusions

El contingut biogràfic inserit en l'exercici de crítica literària que Joan Andrés desenvolupa a la seva obra magna permet evidenciar l'empremta de les vides d'autor, malgrat que hi hagi diferències fonamentals entre ambdós gèneres que marquin divergència de procediments. La diferència més evident és donada per la naturalesa de cada disciplina. Andrés no pretén fer una biografia dels escriptors i, per tant, no incorpora un relat amb una estructura pròpia d'aquest gènere, que expliqui la narració dels moments vitals més importants des del naixement fins a la mort. A més, les vides tenen una funció encomiàstica; per aquest motiu la part dedicada a la crítica de les obres es presenten només elogis de la producció literària de l'escriptor. En canvi, la finalitat de la historiografia és arribar a un discerniment objectiu, en aquest cas dins del marc de la poètica neoclàssica. Per aquest motiu l'erudit valencià ens ofereix una àmplia descripció tant de les qualitats com dels defectes d'aquestes obres.

L'obra d'Andrés comparteix amb les vides la concepció de l'obra literària com a reflex fidedigne del caràcter dels escriptors. En el cas de *Dell'origine*, aquest lligam s'estén més enllà de l'autor i enllaça els escriptors principals d'un país amb l'esperit d'aquella nació, tal i com era habitual al segle XVIII. En el discurs d'Andrés l'obra, la vida i la nació revelen una mateixa essència. Observem també la idea tan arrelada a les vides que de les virtuts morals del poeta se'n deriven les seves qualitats literàries. Per això Andrés valora l'obra literària i qualifica també l'escriptor, fent referència no només a les seves habilitats en l'escriptura sinó en ocasions també a la seva personalitat. Ens parla del cor, de l'ànima, del seu temperament o de les habilitats per observar la societat, unes característiques que de vegades determinen l'elecció del gènere literari que ha conreat. Alguns d'aquests qualificatius sobre l'autor i la seva obra són extrets de les vides de Suetoni, de Vacca o d'obres de caràcter autobiogràfic com les *Tristes* d'Ovidi, i també utilitza el contingut biogràfic inserit en altres gèneres, com la segona *Epístola* d'Horaci o les *Institucions oratòries* de Quintilià.

Per justificar el valor d'un autor i garantir-ne la inclusió en el cànon Andrés descriu unes qualitats que responen a una fórmula perfecte de com ser un bon escriptor. Aquesta fa referència a l'equilibri horacià entre *ars* i *ingenium*. A diferència dels teòrics francesos del segle XVIII, que es decanten per una preeminència de la tècnica envers l'art, en el cànon andresià les habilitats innates són essencials per despuntar com a escriptor, però alhora l'aplicació de la tècnica, i especialment el seguiment de la poètica neoclàssica, esdevé indispensable per ser un autor modèlic. Els autors que posseeixen les qualitats de la poètica són els que esdevindran canònics i exerciran de models literaris. En aquest sentit, un mètode recurrent en la presentació dels bons escriptors és informar no només de les qualitats que li són pròpies sinó també de les que han après dels grans mestres. Un darrer tòpic biogràfic que empra per justificar el valor de l'autor és la contribució al progrés literari, ja sigui perquè exerceixen com a catalitzadors dins la història literària —per exemple perquè ajuden a evolucionar un gènere, o en ocasions tota la literatura d'una nació en una època concreta— o perquè resulten models idonis per a les generacions futures. Dins d'aquest apartat hem inclòs els escriptors que anomena els «pares» d'una literatura o d'un gènere, autors que marquen una fita en la història de les lletres i que seran un dels motors principals de l'avenç literari. Per últim, Andrés participa en el debat sobre les causes del progrés per explicar els factors que van propiciar el sorgiment del classicisme a l'antiga Grècia.

Bibliografia

- Abeal, J. *et al.* (1985) *Bibliografías literarias latinas*, Madrid, Gredos.
- Andrés i Morell, J. (1782 i 1785) *Dell'Origine, Progressi e statto attuale d'ogni letteratura. Dell'abatee D. Giovanni Andres Socio della R. Accademia di Scienze e belle lettere di Mantova*, Parma, Gian Battista Bodoni, Stamperia Reale, vol. I i II.
- Dainotto, R. (2007) *Europe (in theory)*, Durham, Duke University Press.
- Esteve, C. (2021) «Vidas en serie: discurso biográfico y figuración de autor a *Escritores del reino de Valencia* (1747-1749) de Vicente Ximeno», *Studi Ispanici*, 46, pp. 207-229.
- Horaci (2008) *Sátiras. Epístolas. Arte Poética*, Madrid, Gredos.
- Montesquieu (1817) *De l'esprit des lois*, a *Œuvres complètes*, París, A. Belin, 2 vol.
- Ortega Molinos, N. (2010) «La valoració de Shakespeare a *Dell'origine, progressi e stato attuale d'ogni letteratura* de Joan Andrés», a Massot, J. (ed.) *Miscel·lània Joaquim Molas*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 23-54.
- Ortega Molinos, N. (2020) *Enciclopedisme i cànon. La literatura moderna a «Dell'origine, progressi e stato attuale d'ogni literatura» de Joan Andrés* [en línia], tesi doctoral presentada a la Universitat de Barcelona. [Consulta: 30 de març de 2024: https://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/149571/1/NOM_TESI.pdf].
- Ovidi (2005), *Tristes*, Barcelona, RBA-La Magrana.
- Peyre, H. (1996 [1a ed. 1953]) *¿Qué es el clasicismo?*, México D.F., Fondo de Cultura Económica.